

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ ПОРУШЕНЬ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ ІГРОТЕРАПІЇ

У статті представлено результати теоретичного дослідження проблеми корекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами за допомогою використання методу ігротерапії. Аналіз та узагальнення науково-теоретичного та практичного досвіду розробленості проблеми корекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами дали можливість виявити позитивний вплив ігротерапії під час корекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами. Виявлено недостатньо ефективний стан практичної корекційної роботи з корекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами з використанням методу ігротерапії у вітчизняній спеціальній психології, що зумовило актуальність, мету і завдання дослідження. Метод ігротерапії реалізує комплексний підхід в корекційній системі навчання, виробляє потужний корегуючий вплив на розвиток дитини в цілому і корекцію емоційних порушень зокрема.

Ключові слова: ігротерапія, діти з особливими потребами, психокорекція емоційних порушень.

Зацікавленість до ігрової діяльності, як надзвичайно важливої сторони в житті дитини, в наш час видається природною, про що свідчить розвиток методів ігрової терапії.

Тому, мета нашого дослідження полягає у науковому обґрунтуванні методики психокорекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами засобами ігротерапії.

«Цілком зрозуміло, - пише М. Ловенфельд, - що діти займалися іграми з доісторичних часів, і археологічні розкопки свідчать про те, що кожна культура володіла в цьому відношенні певними засобами». (М. Ловенфельд. 1939).

Психологія ігрової діяльності стала предметом наукового осмислення порівняно недавно. Протягом тривалого часу гра розглядалася, в основному, або як спосіб зайнятості дитини і виходу енергії, або як інструмент передачі релігійного і культурного досвіду.

Лише на межі XIX і XX ст. психологія починає усвідомлювати розвиваючі, гармонізуючі і лікуючі можливості ігор, вони визнаються засобом освоєння дитиною соціальних ролей.

Використання гри для лікування неврозів було описано вперше в зарубіжній літературі і відображало актуальні в 20-ті роки XIX століття психоаналітичні концепції. А. Фрейд вирішила відмовитися від методу вільних асоціацій Зигмунда Фрейда, неприйнятної по відношенню до дітей, і почала досліджувати діяльність дитини в грі.

М. Клейн розробила ігрову техніку, яка є незамінним засобом для вивчення несвідомих процесів дитини. Ґрунтуючись на психодинамічних поняттях, ці дослідники обґрунтували застосування ігрових методів у лікувально-корекційній роботі з дітьми.

Погляди Клейн були розвинені в роботах М. Мілнер (1969,1989), Д. Віннікотта (1980,1988) та інших. Ці автори, використовуючи поняття теорії об'єктних відносин, змогли розробити цілий ряд важливих положень, що стосуються психології творчої діяльності, розглядаючи творчий акт як окремих аспект гри.

У 30-х роках з появою роботи Девіда Леві виникло нове спрямування в ігровій терапії - «визвольна терапія», в якому розвивалися ідеї терапії відреагування - структурованої ігрової терапії для роботи з дітьми, які пережили якусь травмуючу ситуацію. Леві заснував свій підхід, в першу чергу, на переконанні в тому, що гра надає дітям можливість відреагування [3]. Згідно даним дослідника цей метод дає хороші результати у дітей до 10 років за умови порівняно недавнього розвитку емоційних порушень.

Робота Отто Ранка в 1936 році послугувала поштовхом до ще одного напрямку в ігровій терапії, в якому основна увага приділялася силі емоційних відносин між терапевтом і клієнтом.

Зарубіжні вчені Джессі Тафт і Фредерік Ален, також вивчали вплив гри на психіку дитини. Ідеї терапевтів цього напрямку підхопив і вивчив Карл Роджерс, який розширив і розробив систему недирективної терапії, в подальшому отримавшу назву «терапії, центрованої на клієнті». Основною

спрямовуючою силою, говорив Карл Роджерс, в терапевтичному процесі повинен бути не терапевт, а сам клієнт [5].

Вірджинія Екслайн успішно застосовувала принципи недирективної терапії в психокорекційній роботі з дітьми з використанням методу ігротерапії. У рамках цього підходу психотерапевт не втручається в спонтанну гру дітей і не інтерпретує її, а створює самою грою атмосферу тепла, безпеки, безумовного прийняття думок і почуттів дитини, мета гри - допомогти дитині усвідомити саму себе, свої чесноти і недоліки, труднощі і успіхи. Пізніше цей підхід стали називати ігровою терапією, яка центрована на клієнті.

Гуманістично-орієнтований підхід, теоретичні основи якого були закладені в роботах А. Маслоу, К. Роджерса, в психологічній практиці роботи з дітьми представлений – центрованою терапією, застосовуваною до дітей - терапією, центрованою на дитині [5].

У 1947 році В. Екслайн відкриває напрямок недирективної ігрової терапії, яка, на думку дослідника, повинна допомогти дитині побачити саму себе, свої чесноти й недоліки, труднощі і успіхи.

Ефективність методу підтверджували розроблені *принципи поведінки терапевта в процесі ігрової терапії*:

- 1) дружня, тепла, непригнічуюча дитину манера спілкування;
- 2) встановлення ступеня дозволеності, тобто безпеки в ігрових взаємовідносинах;
- 3) надання дитині можливості самостійно вибирати лінію поведінки;
- 4) відмова терапевта від форсування лікування, тобто у дитини є право виражати свої почуття, коли вона готова до цього;
- 5) заборона інтерпретації висловлювань і дій дитини.

Активний внесок у розвиток ігротерапії вніс К. Муштакас (1959), досліджуючи дітей-невротиків він активно використовував «ігрову терапію», називаючи її «життєвими взаємовідносинами». У своїй роботі він

підкреслював, що терапія покликана відновити адекватні дитині і її потребам контакти. Правильна побудова гри допомагає дитині усвідомити себе, побачити свої внутрішні конфлікти і працювати над подоланням негативного уявлення про себе.

Німецький автор Д. Леман (1968) розсунув кордони ігрової психотерапії, використовуючи в групі розігрування казок, де ролі добирались експромтом. Сучасний підхід в ігротерапевтичній методикі вніс Р. Граднер (1975), робота полягала у використанні дитячих історій, в яких включалися більш здорові елементи подій.

Аналітичному дослідженню ігрової діяльності були присвячені роботи Е. Еріксона (1950, 1951, 1958, 1968) у відповідності зі своєю теорією психосоціального розвитку він розглядав ігрову діяльність як комплексний феномен, в якому переломлюються культурні очікування та особливості індивідуального розвитку і сімейної динаміки.

Г.Л. Лендрет (1994) в 80-і роки став застосовувати принципи центрованої по відношенню до клієнта психотерапії К. Роджерса: невтручання у гру дитини, влаштування ігрової кімнати, обмеження в грі, а також багато того, що не менш блискуче було розглянуто до нього. За словами Г.Л. Лендрет, в рамках цього підходу психотерапевт відтворює таку обстановку, що б спеціально підібрані іграшки допомогли дитині відновити ситуацію, яка викликала у неї реакцію тривоги. Таким чином, відтворення травмуючої ситуації дозволяє дитині звільнитися від болю і напруги, викликаних подіями.

На думку прихильників недирективної терапії, гра як діяльність, вільна від примусу, підпорядкування, страху і залежності дитини від світу дорослих, являє собою єдине місце, де дитина отримує можливість безперешкодного самовираження, дослідження і вивчення власних почуттів і переживань.

Гуманістично-орієнтований підхід збагатив практику ігротерапії спеціально розробленими техніками конгруентної комунікації, які є джерелами особистісного росту дитини.

Застосування гри видатними науковцями ґрунтується на теорії гри, найбільш повно розробленою в працях Д.Б. Ельконіна, Л.С. Виготського, О.М. Леонтєва. Розвиток і зміна всіх психічних

процесів відбувається, насамперед, у діяльності. У дошкільника основна діяльність - це гра, тому гра є провідним засобом психотерапії даного віку.

Різні види ігрової діяльності та їх роль у психічному розвитку дитини стали предметом всебічного розгляду в роботах Ж. Піаже (1951, 1952). Різні види ігрової діяльності він пов'язує з різними стадіями психічного розвитку («сенсомоторні», «символічні» ігри та «ігри з правилами»).

Ігрова терапія являє собою важку психотерапевтичну роботу, перетворену в форму гри. Оскільки діти і думають, і поведуться інакше, ніж дорослі, методи роботи з ними повинні враховувати цю різницю.

Звернення до психолога, як правило, ініціатива дорослих. Небагато дітей з готовністю погоджуються з тим, що «мають проблеми» (навіть якщо їхні батьки турбуються про нічні кошмари, страхи та ін., що мучить дітей). Навіть ті деякі діти, які з самого початку можуть зізнатися в своїх страхах, в більшості випадків не можуть вести дискусію про свої проблеми з кимось із незнайомих дорослих. У цих випадках рятує метод ігрової терапії, відволікаючий дитину, що дає початкову «приманку» для залучення її до психокоректувального процесу, підтримуючи привабливість його протягом усіх занять.

Багато дослідників (Л.С. Виготський, С. Левін і інші) відзначають, що гра - початок дитячої діяльності. Д.Б. Ельконін вважає, що гра - це одна з форм розвитку психічних функцій і спосіб пізнання дитиною світу дорослих [6].

В сучасній психології накопичений достатній досвід використання ігрової терапії у роботі з дітьми з особливими потребами. Більшою мірою це відноситься до групової психотерапії. Є.А. Аркін (1968) подав терапевтичні можливості гри при лікуванні заїкання. На початку переважала групова ритміка, в розробці методів якої пріоритет був за авторами Н.С. Самойленко (1929); Д.С. Озерецьковський, В.А. Гріппер (1933).

Найвідоміший психіатр В.О. Гіляровський був першим, хто організував ігровий майданчик для дітей із заїканням. Ці традиції продовжили Г.А. Волкова (1972), С.З. Драпкін (1978). Групова психотерапія з елементами гри успішно використовувалася в спеціалізованих дитячих санаторіях В.П. Козловим і С. Головновою (1979), Ю.Н. Селеховим (1990), В.А. Худік (1993), а також у психіатричних відділеннях.

Традиційно успішним виявляється використання гри для корекції аутичних порушень у дітей (А.С. Співаковська (1980), В.В. Лебединський (1990)). В.Л. Страковська (1987) активно використовувала рухливі ігри при роботі з хворими та ослабленими дітьми.

О.О. Карабанова (1997) використовувала методи гри в своїй роботі з корекції психічного розвитку дитини [2].

Величезний науковий внесок у роботу з дітьми зі страхами вніс дослідник О.І. Захаров. Його досвід ігрової психотерапії неврозів у дітей та підлітків накопичувався з 1968 року. Вчений досліджував дітей з логоневрозом, заїканням, тіками, енурезом, як правило, невротичного генезу, або з неврозами без психомоторних порушень.

Гра, за словами О.І. Захарова, являє собою моделювання, репетицію можливих життєвих ситуацій, що дозволяє краще адаптуватися до них в реальному житті й навчитися передбачати деякі з них [1]. О.І. Захаров розробив методіку ігрової психотерапії, яка є частиною цілого комплексу різних впливів на дитину, що включає й сімейну психотерапію. Гра розглядається ним і як самостійний метод, і як складова частина, яка поєднується з раціональної та сугестивної психотерапією. При комбінації раціональної, ігрової і сугестивної психотерапії, О.І. Захаров пропонує наступну послідовність прийому дитини: 1) бесіда; 2) спонтанна гра; 3) спрямована гра; 4) навіювання. За словами вченого, спонтанна гра як нормальна частина прийому знімає напругу, яка виникає при бесіді та являє «своєрідну розминку» перед спрямованою грою [1].

Ігрова психотерапія виконує три функції: діагностичну, терапевтичну й навчальну. Усі три пов'язані між собою та реалізуються як на початковому етапі (в спонтанній грі), так і в спрямованій грі, яка зазвичай являє собою імпровізацію будь-якого сюжету.

О.І. Захаров характеризує у своїй роботі *функції ігрової психотерапії* наступним чином:

1. *Діагностична функція гри* полягає в спостереженні за грою дітей і в розкритті переживань дитини, особливостей її характеру і відносин. Гра виявляє деякі приховані проблеми, конфлікти.

2. *Терапевтична функція гри* полягає в подоланні страхів, гальмування й занепокоєння, зайвої напруги та невпевненості при знаходженні своєчасного виходу зі стресових ситуацій.

3. *Навчальна функція гри* — навчання новим, більш адаптивним навичкам поведінки, насамперед взаємодії в спеціально створюваних (модельованих) проблемних ситуаціях [1].

У свою чергу психолог В.В. Зеньковський зазначає, що включаючись в гру, дитина переступає поріг сором'язливості й страху, здобуває перемоги та терпить поразки, наслідуює в грі улюбленим героям, допомагає побороти як страх, так і переляк, які є неминучими в будь-якій грі.

Особливе місце в ігровій діяльності дітей, займає сюжетно-рольова гра. У своїй статті «О різних підходах до вивчення порушень поведінки у дітей та підлітків» автор М.Ш. Вроно, описує виховне значення гри. На її основі, вважає автор, можна моделювати різні реальні ситуації з життя дорослих, відтворювати позитивний або негативний образ, відтворювати об'єктивну логіку подій у певній послідовності, виробляти у дитини почуття колективізму.

Ігрова терапія нерідко — єдиний шлях допомоги тим дітям, які не можуть передати свої емоційні переживання словами. Гра є для дитини тим же, чим мова є для дорослих. На думку В.І. Гарбузова, ігрова терапія є одним із способів, які послаблюють, а найчастіше допомагають позбавити дитину від гнітючих її внутрішніх переживань. Гра виступає як природний терапевтичний засіб проти страхових реакцій, що зустрічаються у дітей дошкільного віку.

В даний час використання гри з метою психотерапії здійснюється в рамках різноманітних теоретичних шкіл і напрямів.

Ігрові методики розрізняються за ступенем класифікації директивного психотерапевта, за частотою ігрових сеансів. Гра може застосовуватися як спосіб індивідуального впливу, так і з метою групової психотерапії; проводяться спільні ігри з батьками.

Дослідник О.О. Карабанова у своїй роботі вказує, що корекційні можливості гри представники психоаналітичного підходу пов'язують з її символічним, характером, а прихильники недирективної, центрованої на дитині терапії, головне значення надають практиці реальних взаємин дитини і дорослого в процесі гри [2]. Залежно від спрямованості, відзначає О.О. Карабанова, виділяють два типи корекції: симптоматичну і каузальну, тобто причинну корекцію.

Корекційний вплив завжди здійснюється в контексті з тією чи іншою діяльністю дитини. Якщо ми звернемося до досвіду психокорекційної та психотерапевтичної роботи, то ми побачимо, що будь-який метод або техніка завжди реалізується в рамках діяльності дитини, яка здійснюється у тісній співпраці з психологом.

Базовими видами діяльності для корекційної роботи в дитячому віці, за думкою А.С. Співаковської, виступають ігрова діяльність, та, в першу чергу, сюжетно-рольова гра, образотворча діяльність, сприйняття художніх творів, музики.

Останнім часом можна спостерігати значне зростання інтересу до використання методу ігрової терапії в роботі з дітьми з особливими потребами і в нашій країні (В. Бондар, І. Дмитрієва, К. Зелінська, З. Ленів, Н. Манько, С. Миронова, В. Тарасун, В. Тищенко, В. Синьов, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.).

Таким чином, ігрова терапія успішно застосовується в корекційній роботі з емоційними порушеннями у дітей з особливими потребами, як самостійний метод, а також у поєднанні з іншими методами психотерапевтичного впливу (арттерапія, казкотерапія, кінезітерапія, імаготерапія, музикотерапія).

Огляд різних концепцій психотерапії і психокорекції з подолання емоційних порушень в дитячому віці дозволив нам виділити *три основні підходи до використання засобів мистецтва*: психоаналітичний, гуманістично-орієнтований та поведінковий.

1. *Психоаналітичний підхід*. Засобами мистецтва широко використовується при емоційних

порушеннях в дитячому віці як в рамках психоаналітичного підходу, так і дослідниками екзистенціонального напрямку. У роботі з дитячими неврозами А. Фрейд (1995) використовує дитячу творчість як прийом психоаналізу та бачить у ньому заміну техніки вільних асоціацій, а також допоміжний засіб при тлумаченні сновидінь й денних фантазій дитини.

2. *Гуманістично-орієнтований підхід.* В рамках гуманістично-орієнтованого підходу при роботі з емоційно неблагополучними дітьми В. Екслейн (V.M. Axline, 1947), Е. Крамер (1981), К. Роджерс, (1995), І.І. Мамайчук (1997, 2004) широко використовують методи «терапії на основі експресивних мистецтв»: арттерапію, танцювальну терапію, музикотерапію (пасивну — прослуховування, аналіз станів, рухливі ігри з музичним супроводом; активну — спів або вокалотерапія, твір мелодій).

Один з принципів гуманістично-орієнтованої психотерапії — «Я приймаю тебе таким, який ти є», на думку М. Раттера (1987), дозволить дитині розкритися і бути самою собою.

3. *Поведінковий підхід.* Поведінковий підхід до симптоматичної корекції емоційних порушень у дітей широко використовує техніку систематичної десенсибілізації (В.І. Гарбузов, О.І. Захаров, Д.Н. Ісаєв, М. Раттер, L. Bellak і S. Bellak, R.B. Stuart, G. Davison). Дана техніка застосовується при терапії страхів і підвищеної тривожності та припускає пряме зіткнення дитини з найбільш стресогеними для неї ситуаціями й усвідомлення того, що вони не приносять шкоди.

Використання засобів ігротерапії в рамках поведінкового підходу сприяє виробленню нових поведінкових реакцій, відсутніх у репертуарі дитини. Десенсибілізуючим впливом, на думку О.І. Захарова, володіють образно-рольові ігри та образотворча терапія.

Аналіз наукової літератури підтверджує психокорекційну дію ігротерапії, але це питання потребує розробки науково-практичного та експериментального підґрунтя.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці програми психокорекції емоційних порушень у дітей з особливими потребами засобами ігротерапії.

Використана література:

1. **Захаров А.И.** Игра как способ преодоления неврозов у детей / А. И. Захаров –СПб.:КАРО, 2006 – 416 с.
2. **Карабанова О.А.** Игра в коррекции психического развития / О.А. Карабанова – М.: 1997 – 192 с.
3. **Леви В.Л.** Нестандартный ребенок / В.Л. Леви – М.: Изд-во «Знание», 1998. - 256 с.
4. **Ленів З. П.** Корекція порушень усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку засобами арттерапії : дис. канд. пед. наук : 13.00.03 / З. П. Ленів – К., 2010. – 255 с.
5. **Роджерс К.** Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств / К. Роджерс // Вопросы психологии. - 1995, №1. - с.132-139.
6. **Эльконин Д. Б.** Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.

References:

1. **Zaharov A.I.** Igra kak sposob preodolenija nevrozov u detej / A. I. Zaharov – SPb.:KARO, 2006 – 416 s.
2. **Karabanova O.A.** Igra v korrekcii psihicheskogo razvitiya / O.A. Karabanova – M.: 1997 – 192 s.
3. **Levi V.L.** Nestandartnyj rebenok / V.L. Levi – M.: Izd-vo «Znanie», 1998. - 256 s.
4. **Leniv Z. P.** Korekcija porushen' usnogo movlennja u ditej starshogo doshkil'nogo viku zasobami artterapii : dis. kand. ped. nauk : 13.00.03 / Z. P. Leniv – K., 2010. – 255 s.
5. **Rodzhers K.** Put' k celostnosti: cheloveko-centrirovannaja terapija na osnove jekspressivnyh iskusstv / K. Rodzhers // Voprosy psihologii. - 1995, №1. - s.132-139.
6. **Jel'konin D. B.** Izbrannye psihologicheskie trudy / D. B. Jel'konin. – M. : Pedagogika, 1989. – 560 s.

Соколова А.Б. Психокоррекция эмоциональных нарушений у детей с особыми потребностями средствами игротерапии

В статье представлены результаты теоретического исследования проблемы коррекции эмоциональных нарушений у детей с особыми потребностями с использованием метода игротерапии. Анализ и обобщение научно-теоретического и практического опыта разработанности проблемы коррекции эмоциональных нарушений у детей с особыми потребностями дали возможность выявить положительное влияние игротерапии при коррекции эмоциональных нарушений у детей с особыми потребностями. Выявленное недостаточно эффективное состояние практической коррекционной работы по коррекции эмоциональных нарушений у детей с особыми потребностями с использованием метода игротерапии в отечественной специальной психологии, обусловило актуальность, цель и задачи исследования. Метод игротерапии реализует комплексный подход в коррекционной системе обучения, производит мощное регулирующее влияние на развитие ребенка в целом и коррекцию эмоциональных нарушений в частности.

Ключевые слова: игротерапия, дети с особыми потребностями, психокоррекция эмоциональных нарушений.

Sokolova A.B. Psychic correction of emotional disorders in children with special needs with the help of play therapy

The article presents the results of a theoretical study of the problem of correction of emotional disturbances in children with special needs using the method of play therapy. The analysis and synthesis of scientific-theoretical and practical experience of a problem correction of emotional disturbances in children with special needs have made it possible to identify a positive impact of play therapy in the correction of emotional disturbances in children with special needs. The observed lack of effective state of correctional practical work on correction of emotional disturbances in children with special needs using the method in the domestic game terpanes special psychology, led to urgency, the purpose and objectives of the study. The method of play therapy implements an integrated approach in the correctional system, training, correcting produces a powerful influence on the development of the whole child and correction of emotional disturbances in particular.

Key words: play therapy, children with special needs, psychic correction of emotional disorders.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

Статтю прийнято до друку 20.04. 2015 р.

Рецензент: к. пед. н., проф. Шеремет Б.Г.

УДК: 376.36:81'23

Супрун Д.М.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІВ

В статті розглядаються теоретико-методичні засади сучасної методики викладання психології майбутнім корекційним психологам. Аналізується історичний досвід викладання зазначеної навчальної дисципліни у вітчизняних та зарубіжних вищих навчальних закладах. Висвітлено сутність і структуру дисципліни. Особлива увага приділяється пошуку та розробці оптимального комплексу методів її запровадження, розробці програм та визначенню їх ефективності. Аналізуються практичні результати роботи науковців у зазначених площинах.

Окреслені перспективи подальших наукових досліджень в контексті вдосконалення підготовки психологічних кадрів для спеціальних шкіл різного типу.

Ключові слова: вища психологічна освіта, корекційний педагог, навчальна дисципліна «Методика викладання психології», наукові дослідження.

Започаткування в середині 90-років на дефектологічному факультеті Українського педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (нині Інститут корекційної педагогіки та психології НПУ ім. М.П. Драгоманова) підготовки практичних психологів для різних типів спеціальних закладів освіти, вимагало запровадження у навчальний цикл нових для дефектологічної освіти навчальних дисциплін. Особливе місце у цьому процесі належить методиці викладання психології – комплексній психолого-педагогічній сфері знань, що ставить за мету озброєння майбутнього корекційного психолога теоретичними знаннями і практичними вміннями та навичками у царині опанування професійною майстерністю передавати знання викладача психології своїм колегам – майбутнім дипломованим психологам.

Розробка методологічних засад методики викладання психології у вищій дефектологічній освіті вимагала від профілюючих кафедр ІКПП вивчення досвіду викладання цієї дисципліни в Інституті педагогіки та психології НПУ ім. М. П. Драгоманова, на психологічному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, в Національній академії внутрішніх справ та в інших провідних ВНЗ України, що мають значний досвід із підготовки психологічних кадрів.

Особливий інтерес становило вивчення досвіду Київського інституту внутрішніх справ, де у 1993 році перший проректор академік В. М. Синьов започаткував підготовку психологів для правоохоронних органів. Навколо цього вченого була сформована наукова школа науковців-дефектологів (О. П. Сєверов, Д. О. Ніколенко, А. С. Рождественський та ін.), які розробили концептуальні засади